

АКЦЕНТНІ НОРМИ У МОВІ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ (ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ)

Анотація. Пропоновані дидактичні матеріали та методичні рекомендації при вивченні орфо-епічних норм, зокрема акцентних, на заняттях з української мови за професійним спрямуванням для студентів неспеціальних факультетів вищих навчальних закладів. Запропоновані також диференційовані, проблемно-пошукові завдання, вправи, що будуть стимулювати студентів шукати аналогії, класифікувати, аналізувати акцентні явища, формувати гнучкість, критичність мислення. Акцентні норми в українській мові є сформовані, мають суспільний характер, тобто дотримання їх є обов'язковим для всіх мовців. В українській мові наголос, як і в інших східнослов'янських, словесний, тобто є індивідуальною ознакою кожного слова як фонетичного явища, де наголошується певний склад слова; силовий, або динамічний, вимовляється з більшою силою, ніж усі інші; вільний, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком складу; рухомий, бо зі зміною форми слова він може переміщуватися з однієї частини слова на іншу. Дотримання літературних норм наголосу надає мовленню органічної краси, високої естетичної довершеності.

Ключові слова: акцентуація, акцентні норми, варіантне наголошування, культура мовлення.

Lehka Lesia

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

ACCENT NORMS IN THE LANGUAGE OF PROFESSIONAL COMMUNICATION (DIDACTICS MATERIAL)

Summary. The article deals with the didactic materials and methodical recommendations in the study of orphoepic norms, in particular accent, in classes on the Ukrainian language for professional orientation for the students of non-specialized faculties of higher educational institutions. The differentiated, problem-solving tasks and exercises that will encourage students to look for analogies, to classify, to analyze accent phenomena, to form flexibility and critical thinking have been suggested. In each national literary language there are established norms, that is, a set of linguistic means corresponding to the system of language, which are perceived by its bearers as an example of social communication at a certain historical stage. The accent norms in the Ukrainian language have already been formed. They are of a social character, that is, the observance of them is obligatory for all speakers. In the Ukrainian language, like in the other East Slavonic languages, the stress is wordal – that means it is an individual feature of each word as a phonetic phenomenon, in which a certain syllable of the word is emphasized. It may also be dynamic (is pronounced more forcefully than all others), free (when syllables, different in their order, may be accentuated) or moving (as with the change of the form of the word it can move from one part of the word to another). Every full-fledged word has its permanent emphasis. In the case when some words function with variant accents, then one of them is main, and the other one is variant, acceptable. Auxiliary words in the stream of speech are not emphasized, but they convey their emphasis to full-fledged words. Such words are called anclitics (which have rendered their emphasis to the previous word) or proclitics (which have given their emphasis to the following word). The words of each lexical-and-grammar class have their accentual features, which in general reflect the system of the language accentuation. Most words in the Ukrainian language have only one emphasis, but multi-syllable words, in particular those that consist of several bases, may have two or more emphases. The adherence to the norms of the literary language contributes to the enhancement of the culture of speech, forms the corresponding linguistic taste.

Keywords: accentuation, accent norms, variant emphasis, culture of speech.

Постановка проблеми. У кожній національній літературній мові є усталені норми, тобто сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування на певному історичному етапі. Акцентні норми в українській мові є сформовані, мають суспільний характер, тобто дотримання їх є обов'язковим для всіх мовців

Слова кожного лексико-граматичного розряду мають свої акцентуаційні особливості, які загалом відображають систему акцентуації мови.

Більшість слів української мови має один наголос, але багатоскладові слова, зокрема ті, що складаються з кількох основ, можуть мати два і більше наголосів. Дотримання літературних норм наголосу надає мовленню органічної краси, високої естетичної довершеності.

Опанування норм літературної мови сприяє підвищенню культури мовлення, формує відповідний мовний смак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню наголошування слів у сучасній літературній мові приділяють значну увагу, позаяк правильне акцентування слів свідчить про високу культуру мовлення. У працях відомих українських лінгвістів І. Огієнка, Л. Булаховського, В. Русанівського, В. Скляренка, В. Винницького визначені основні закони та тенденції наголошування слів. Акцентуванню слів у поетичних творах присвячені праці А. Зинякової, О. Пономаренка, М. Сачко, К. Іваночка, Л. Легкої, Р. Міджина, Г. Кобирички та ін.

Мета статті. Схарактеризувати акцентну систему сучасної української мови, пояснити основні характеристики та функції наголосу. З'ясувати основні чинники, що зумовлюють акцентні помилки. На прикладах різноманітних завдань та систематичного засвоєння удосконалити навички правильного наголошування слів.

Виклад основного матеріалу. В українській мові наголос, як і в інших східнослов'янських, словесний, тобто є індивідуальною ознакою кожного слова як фонетичною явища, де наголошується певний склад слова; силовий, або динамічний, вимовляється з більшою силою, ніж усі інші; вільний, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком складу; рухомий, бо зі зміною форми слова він може переміщуватися з однієї частини слова на іншу, наприклад: привітай же, на столі. Інколи наголос може переходити з самостійного слова на службове: зо сміху.

Аналізуючи акцентуацію слів різних морфологічних класів, наголос виступає як явище морфологічне, оскільки закріплений за певною морфемою. В українській мові можуть бути наголошені усі морфеми. Наприклад: виїхати, батько, любити, ласкавий, маршовий.

Важливою рисою словесного наголосу є те, що він виконує диференціюючу функцію: смислорозрізнавальну, тобто коли служить засобом розмежування суто лексичного значення графемно тотожних слів: мука (страждання) мука (борошно); форморозрізнавальну, тобто виступає засобом диференціації лише граматичних значень фонемно однакових словоформ: слова – слова, прислухатись – прислухатись

Завдання З-поміж вказаних ознак виберіть ті, які властиві українському наголосові:

Постійний, силовий, вільний, варіантний, різномісний, рухомий.

Завдання Як називається наголос, що використовується в мовленні для емоційного вираження:

1. Смысловий.
2. Логічний.
3. Емфатичний.

Завдання На прикладі поданих слів схарактеризуйте природу українського словесного наголосу, зокрема вкажіть, на які склади може падати наголос. Доведіть, що українській наголос визначається як рухомий. Поставте, де слід, головний і побічний наголоси.

Визнання, морозостійкий, господарський, багатівковий, байдуже, магістерський, типовий, результат, мовець, сільськогосподарський, деревонасадження, європейський.

Завдання Запишіть слова, поставте наголоси.

Батьківський, визвольний, визнання, вимова, виразний, вичерпний, вірші, довідник, жевріти, живопис, житловий, іконопис, занести, навіжений, надбання, наскрізний, ненавидіти, одинадцятьоро, позначка, позаочі, показник, разом, середина, снідання, чорнозем, чорнослив, одноразовий, проміжний, різновид.

Завдання Поставте наголос у поданих словах. Перевірте себе за словником.

Черствий, драматургія, видання, байдуже, аналог, агрономія, слабкий, завжди, ознака, веземо, баржа, чарівний, здобуток, металургія, цегляний, корисний, дробовий, порядковий, кроїти, всередині, ідемо, текстовий, ветеринарія, зібрання, ринковий, каталог, величина, спина, залова, мережа, призов, заробіток

Завдання Поставте наголос у словах. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником.

Уподобання, фаховий, вичерпний, безготівковий, договірний, житловий, завершити, ринковий, перепустка, загальнокорисний, заняття,

визнання, вилучення, розрахунковий, аналог, безпристрасний, біржовий, ваги, використання, урочистий, виправдання, відсотковий, гуртожиток, збутовий, зізнання, черговий, зубожіння, надбання, пільговий, феномен, центнер.

Завдання Випишіть подані слова у дві колонки:

- 1) ті, що мають варіантне наголошування,
- 2) ті, в яких наголос виступає засобом семантичної диференціації,
- 3) ті, в яких наголос виконує форморозрізнавальну функцію

Складіть речення з виділеними парами слів.

Владар – влада'р, туга – туга, за'пал – запа'л, ні'куди – ніку'ди, ко'ристь – кори'сть, зви'чай – звича'й, зна'ку – знаку', ла'со – ласо', за'гадка – зага'дка, за'мок – замо'к, дзво'ни – дзвони', пі'дмети – підмети', ди'ва – дива', ро'си – роси', о'рган – орга'н, сі'яти – сія'ти, скли'кати – склика'ти, бра'ти – брати'

Завдання Подані дієслова змініть за особами, з'ясуйте особливості їх наголошування в особових формах. Утворіть від них іменники на -ння і поставте наголос.

Бажати, креслити, казати, везти, ходити, підсумувати, класти, молоти, дослідити, знати, вчити.

В українській мові є досить велика кількість слів, які існують у вигляді двох фонетичних варіантів, до того ж часто різницю їх фонемного складу ви-значає місце наголосу, наприклад: алф'аві'т, до'гові'р, зокре'ма', ма'бу'ть, та'ко'ж, я'сни'й, весня'ни'й, ба'йду'же', пе'рві'сний. Те, що у всіх цих варіантах маємо не різні слова, а саме фонетичні варіанти того самого слова, не виникає сумнівів, бо між ними неможливо виявити ніяких розбіжностей ані у значенні, ані у вживанні, ані у стилістичних конотаціях

Завдання У котрому рядку усі слова уживаються з варіантним наголошуванням.

1. Байдуже, мабуць, маркетинг, самітний, заключний.
2. Виразний, первоцвіт, маршовий, мовчанка, мрійливий.
3. Нафтовий, ненаситний, недоторканий, обжинки.

Завдання Чи однакові за значенням подані пари слів:

Адресний – адре'сний, хара'ктерний – характе'рний, на'званий – назва'ний, госпо'дарський – господа'рський, ні'коли – ніко'ли, похі'дний – похідни'й, те'рен – тере'н.

Завдання Чи однакові за значенням подані пари слів? Складіть із ними словосполучення.

Ба'тьківщина – батьківщи'на, про'шу – прощу', шко'да – шкода', за'хід – захі'д, по'рання – пора'ння, ви'года – виго'да, неска'заний – несказа'ний, розхо'дитись – розходи'тись

Завдання Подані іменники поєднайте з числівниками два, три, чотири. Поставте наголоси, поясніть особливість наголошування.

Автор, брат, директор, син, номер, міст, стіл.

Завдання Випишіть слова, які можуть мати варіантне наголошування та вкажіть за яких умов:

зерно, дівчина, човен, кажу, прощення, косий, цінник, вигода, знамено, короґва, новий, запал, прощу, весняний, ясний, напій, приятель, повітряний, владар, визвольний, магістерський, обіцанка, віршовий, виразний, характерний, бюлетень.

Завдання У кожному рядку підкресліть слово, яке відрізняється від інших наголошуванням:

1. Псевдонім, антонім, топонім.
2. Перепетія, піщерія, травестія.
3. Вчення, читання, завдання.
4. Діалог, монолог, некролог.
5. Вести, брести, тліти.

Завдання У кожному рядку підкресліть слово, яке відрізняється від інших наголошуванням:

1. Семестровий, порядковий, скрипковий.
2. Товстий, тонкий, косий.
3. Веземо, сидимо, будемо.
4. Бешкет, благовіст, добуток.
5. Обіцянка, проміжок, соломинка.

До речі! З морфологічного погляду в межах лексико-граматичних розрядів слів виділяють такі типи наголосу: префіксальний, кореневий, суфіксальний, флексійний. А з погляду фонетичного ми можемо говорити про те, що наголос падає на перший, другий, третій склад.

Завдання Позначте рядок, у якому всі слова мають наголос на першому складі:

1. Палка, вода, земля, четвірка.
2. Руки, галчєня, радість, весняний.
3. Олень, сила, мати, жовтий.
4. Шофер, русло, черствий, новий.
5. Дочка, вівця, вітчим, голова.

Завдання На першому складі наголос у всіх словах, окрім:

1. Щипці.
2. Рубель.
3. Устілка.
4. Статуга.
5. Фольга.

Завдання На другому складі наголос у всіх словах, окрім:

1. Тризуб.
2. Урочистий.
3. Центнер.
4. Щелепа.
5. Мережа.

Завдання На третьому складі наголос у всіх словах, окрім:

1. Довідник.
2. Індустрія.
3. Аритмія.
4. Каталог.
5. Черемош.

Завдання Позначте рядок, де в усіх наведених словах зміна місця наголосу змінює значення слова.

1. Вікна, руки, казки, моря.
2. Мука, замок, плачу, сім'я.
3. Пізнаю, виміряю, вивозити, переказати.
4. Хліба, жита, городина, зерна.
5. Рано, город, погляд, славно.

Завдання Поміркуйте, які частини мови розрізняє наголос у поданих парах слів. Уведіть їх у речення:

те'пло – тепло', ве'рхи – верхи', со'ром – соро'м, ве'дме'жа – ведмежа', ро'дові – родові', го'луб – голу'б, повто'ри – повтори.

Цікаво! У чеській, естонській, угорській, норвезькій, голландській, фінській, шведській, данській мовах наголошується перший склад. В англійській мові здебільшого теж наголошений перший склад; у німецькій мові в основному кореневий наголос. У італійській, іспанській,

румунській мовах наголос переважно на другому складі від кінця; у польській – на передостанньому. У французькій, турецькій, вірменській наголос припадає на останній склад.

Завдання Поставте наголос в іноземних словах, вкажіть з якої мови запозичення:

Аваль, гарант, майстер, шедевр, рандеву, сальямі, бароко, фреска, шофер, амплуа, бухгалтер, адажіо, монтаж, арбітраж, ратуша, кастинг, кадєнція, факсиміле, футбол, імплємєнтация, брифінг, омбудсмен, трансфер, форс-мажор.

Завдання Позначте рядок, у якому наголос у словах падає на третій склад

1. Український, одинадцять, несемо, горошина.
2. безготівковий, фаховий, феномен, перепустка.
3. Перехідний, пільговий, прибутковий, дробовий.
4. Ненавидіти, нескінченний, нескінчений, обхідний.

Завдання Позначте рядок, у якому наголос у словах падає на перший склад.

1. Кілометр, новий, документ, черговий, сантиметр.
2. Договір, факсимільний, простий, видання, фарфор.
3. Квартал, ознака, чарівний, приятель, текстовий.
4. Громадський, бюрократія, читання, діалог, подруга.

Завдання Наголос на другому складі у всіх словах рядка

1. Засуха, зозла, русло.
2. Щовєсни, текстовий, площина.
3. Кажу, вичерпний, поляк.

Завдання З'ясуйте значення наведених слів, різних за наголосом. У складних випадках звертайтеся до довідкових видань.

Ви'года – виго'да, а'тлас – атла'с, ві'домість – відо'мість, про'шу – прощу', ні'коли – ніко'ли, а'дресний – адре'сний, за'пал – запал', вида'ння – ви'дання, типов'ий – типо'вий, пере'їзд – переї'зд, відко'ли – відколи'.

Завдання Поставте наголос у поданих словах. Перевірте себе за словником. Значення незрозумілих слів теж з'ясуйте за словником.

Звисока, передовсім, драматургія, збірник, навзнік, байдуже, аналог, агрономія, слабкий, завжди, ознака, веземо, баржа, фетиш, веретєно, індустрія, чарівний, здобуток, металургія, цегляний, корисливий, дробовий, порядковий, кроїти, всередині, ідемо, текстовий, ветеринарія, зібрання, ринковий, каталог, курятина, кавовий, виразний, дворазовий, семестровий.

Завдання Поставте наголос у словах:

Фаховий, вичерпний, договірний, житловий, завдання, завершити, перепустка, загальнокорисний, заняття, визнання, вилучення, розрахунковий, аналог, безпристрасний, біржовий, ваги, використання, урочистий, виправдання, відсотковий, гуртожиток, збутовий, зізнання, черговий, зубожіння, корисний, надбання, перепустка, пільговий, феномен, центнер.

Завдання Поставте головний та побічний наголос у словах:

Високоосвічений, церковнопарафіяльний, західноєвропейський, церковнословянський, одноразовий, північноатлантичний, гідрометеослужба, високоврожайний, вельмишановний, сімсотріччя, двоскладовий.

Завдання Підкресліть правильно наголошені слова:

беремо – беремо, бовтати – бовтати, боги (мн.) – боги, була, було, були – була, було, були; ненавидіти – ненавидіти, валовий – валовий, вести – вести, верба – верба, веретено – веретено, випадок – випадок, виразний – виразний, візник – візник, вітчм – вітчм, гостей – гостей, граблі – граблі, дошка – дошка, дрова – дрова, залоза – залоза, кидати – кидати, Коваль – Коваль, колія – колія, контрактовий – контрактовий, коромисло – коромисло; косий – косий.

Завдання Підкресліть правильно наголошені слова:

Форзац – форзац, порядковий – порядковий, фольга – фольга, приятель – приятель, пурхати – пурхати, ринковий – ринковий, сердити – сердити, середина – середина, сироватка – сироватка, сімдесят – сімдесят, смаку (род. відм. від слова смак) – смаку, старий – старий; твердий – твердий; текстовий – текстовий, обруч – обруч, терези – терези, факсиміле – факсиміле, оптовий – оптовий.

Завдання Позначте рядок, у якому наголос у словах падає на третій склад.

1. Український, маляр, несемо, спина, перепис.
2. Правий, фаховий, феномен, перепустка.
3. Перехідний, пільговий, прибутковий, дробовий, нульовий.
4. Ненавидіти, нескінченний, нескінчений, обхідний, одинадцять.

Ненормативне наголошування слів може бути зумовлене впливом діалектного мовлення, двомовної практики мовців, дією аналогії, та нерозумінням мовцями лексичного значення слів, у яких наголос виконує смислорозрізнавальну роль.

Завдання Підкресліть правильно наголошені слова. Вкажіть, які чинники зумовлюють акцентні помилки

товпнитися – товпнитися; товстий – товстий, тонкий – тонкий, сумісництво – сумісництво, успіх – успіх, фартух – фартух, поляк – поляк, фаховий – фаховий, феномен – феномен, хапати – хапати; циган – циган; часу (р. відм. від слова час) – часу; черкати – черкати, легкий – легкий, черствіти – черствіти, шляху – шляху, щипці – щипці; яловичина – яловичина, кропива – кропива.

Завдання Проаналізуйте інформаційні телепередачі і запишіть та проаналізуйте порушення дикторами акцентуаційних норм.

1. Квартал, сантиметр, документ, черговий, сантиметр.
2. Договір, факсимільний, простий, видання, фарфор.
3. Полілог, каталог, чарівний, заробіток, текстовий.
4. Громадський, бюрократія, читання, діалог, подруга.

Завдання Проаналізуйте усне мовлення друзів, одногрупників із погляду дотримання ними наголосових норм.

Відомо, наголос виконує ритмомелодійну функцію. У цьому ви переконаєтеся, аналізуючи поетичні твори улюблених письменників. Зробіть висновки про роль логічного та поетичного наголосу.

Завдання Підготуйте випуск мовного бюлетеня, присвяченого проблемам наголошування загальноживаних слів та професійного мовлення студентів.

Висновки і пропозиції. Отже, виконання студентами завдань різного характеру: тестових диференційованих, проблемно-пошукових, інформаційних, творчих будуть стимулювати студентів шукати аналогії, класифікувати, аналізувати акцентні явища, формувати гнучкість, критичність мислення та сприятимуть піднесенню культури мовлення студентів.

Список літератури:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. – Львів : Світ, 1990.
2. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів, 2002. – С. 576.
3. Головашук С. І. Складні випадки наголошення. Словник-довідник. – К. : 1995. – С. 191.
4. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К. : 1995. – С. 470.
5. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради : Навч. посібник. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2008.
6. Сербенська. О. Культура усного мовлення. Практикум : Навчальний посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2004.

References:

1. Babych, N. D. (1977). *Osnovy kultury movlennia* [Fundamentals of the culture of speech]. – Lviv : Svit (in Ukrainian)
2. Vynnytskyi, V. M. (1977). *Ukrainska aktsentna systema: stanovlennia, rozvytok* [Ukrainian accent system: formation, development]. Lviv, 576 p. (in Ukrainian)
3. Holovashchuk, S. I. (1977). *Skladni vyypadky naholoshennia. Slovnyk-dovidnyk* [Complicated cases of accentuation. Dictionary-directory]. Kyiv, 191 p. (in Ukrainian)
4. Karavanskyi, S. (1977). *Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy* [Practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. Kyiv, 470 p. (in Ukrainian)
5. Ponomariv, O. (1977). *Kultura slova: Movnostylistychni porady* [Culture of the word: Speech-style advice]. Kyiv, Lybid (in Ukrainian)
6. Serbenska, O. (1977). *Kultura usnogo movlennia*. [Culture of oral speech]. Kyiv, Tsentri navchalnoi literatury (in Ukrainian)